

De celibaatkwes­tie in katholiek Nederland

Een weergave in zwart-wit?

Bachelorscriptie

Eline Abbink (s4206452)
Mw. Drs. M. Derksen
Radboud Universiteit Nijmegen
Maandag 15 juni 2015

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	3
Status quaestionis	5
Hoofdstuk 1 - Religieuze vernieuwingen en veranderingen	10
1.1 Religie in het naoorlogs Nederland	10
1.2 Het Pastoraal Concilie	12
Hoofdstuk 2 – De celibaatkwestie op het Pastoraal Concilie	13
2.1 Het celibaat	13
2.2 De vijfde plenaire vergadering	14
Hoofdstuk 3 – De standpunten van religieuzen	16
3.1 Priesterreligieuzen	16
3.2 Broeders en zusters	18
Conclusie	20
Literatuurlijst	22

INLEIDING

In de uitzending ‘Zusters over het Celibaat’ van het programma ‘Andere Tijden’, uitgezonden op maandag 27 december 2010 bij de NPO, wordt aan nonnen in het Klooster van Breda hun mening gevraagd over de celibaatkwestie. Deze celibaatkwestie stond in de jaren zestig veel in de belangstelling. Voor- en tegenstanders discussieerden over het al dan niet afschaffen van de verplichting voor priesters om ongetrouwd te blijven. Veel priesters behoorden tot de tegenstanders. Zij wilden kunnen trouwen, maar wel hun ambt behouden. Doordat dit niet werd toegestaan, verlieten priesters veelal hun ambt. Deze ontwikkeling wordt in de uitzending doorgevoerd tot het kloosterleven. Volgens de nonnen waren de gevolgen van de celibaatkwestie namelijk ook goed te merken in kloosters, doordat hier vele uittrekkingen plaatsvonden van kloosterlingen.¹

Het celibaat is de bewuste keuze om ongehuwd te blijven. Dit verwijst vooral naar priesters, maar geldt ook voor andere gelovigen die celibatair leven. Toch is het celibaat niet slechts een keuze. Priesters zijn verplicht om bij hun intreden een gelofte af te leggen om ongehuwd te blijven. Het celibaat is dus gekoppeld aan het ambt van priester. Broeders en zusters daarentegen leggen publieke geloften af van armoede, zuiverheid en gehoorzaamheid. Net als bij priesters is de gedachtegang dat zij zich door een ongehuwd bestaan beter kunnen wijden aan God.

Vanaf de jaren zestig kwam er steeds meer kritiek op het priestercelibaat. Deze kritiek was met name afkomstig van priesters zelf, maar ook van liberale bisschoppen en andere tegenstanders, zoals hoogleraren. Door het Tweede Vaticaanse Concilie (1962 – 1965) werd de kwestie rondom het celibaat nog meer gevoeld. Het Pastoraal Concilie (1966 – 1970), dat hierop volgde, had het afschaffen van de celibaatsverplichting zelfs hoog op de agenda staan. Ondanks dat de broeders en zusters vertegenwoordigd waren op dit concilie, is er weinig bekend over hun rol en hun mening over het celibaat. Het lijkt alsof hier weinig aandacht aan is besteed. Dit in tegenstelling tot priesterreligieuzen, geestelijken die zijn aangesloten bij een orde. In de uitzending ‘Zusters over het celibaat’ wordt wel naar de ervaringen van broeders en zusters gevraagd, al is het pakweg 40 jaar na dato. De uitzending laat echter goed zien dat de kwestie het kloosterleven, ondanks de weinige aandacht die aan broeders en zusters werd besteed in kranten, niet ongemoeid liet.

¹ http://www.npo.nl/zusters-over-het-celibaat/27-12-2010/WO_VPRO_038936 (zoals geraadpleegd op zaterdag 14 maart 2015).

In de samenleving werd er in de jaren zestig veel aandacht besteed aan deze kwestie. Wat opvalt, is de ‘medialisering’ die ermee gepaard ging. De televisie groeide uit tot een massamedium. Ook in kranten werd echter veel aandacht aan de zaak besteed. Bovendien was er sprake van crossmediale aandacht. In kranten werd vaak verwezen naar radio- en televisieprogramma’s. Het verschil echter tussen de aandacht die in kranten werd besteed aan broeders en zusters aan de ene kant en priesterreligieuzen aan de andere kant is opvallend. Interessant om te onderzoeken is dus niet alleen hoe de celibaatkwestie precies naar voren komt in de krantenartikelen, maar ook in hoeverre er aandacht is besteed aan priesterreligieuze enerzijds en broeders en zusters anderzijds. Daarom wordt in deze scriptie de volgende hoofdvraag onderzocht: **Wat was de reactie van religieuzen op de celibaatkwestie die behandeld werd op het Pastoraal Concilie (1966-1970), zoals deze naar voren komt in krantenartikelen?**

STATUS QUAESTIONIS

De celibaatkwestie is onderdeel van een religie-sociologisch debat over modernisering, secularisering en ontkerkelijking. De discussie in de jaren zestig die plaatsvond over het celibaat is vooral onderdeel van het proces van modernisering. Een gevolg van de modernisering is dat er meer waarde werd gehecht aan het individu. Ook een priester werd steeds meer gezien als een individu en ook zijn wensen werden meer in achtting genomen. Zonder de toegenomen vrijheid en democratisering in de katholieke kerk was een discussie over het celibaat bovendien onmogelijk geweest. Met andere woorden, doordat de normen en waarden in de jaren zestig aan het veranderen waren, werd het mogelijk om te discussiëren over het celibaat. Daarom zullen we allereerst de verschillende visies onderscheiden in het historisch debat rondom modernisering, secularisering en ontkerkelijking.

Volgens theologen J.W. Becker en R. Vink zijn de Nederlandse cultuur en maatschappij door de veranderingen die plaatsvonden in de jaren zestig seculier geworden. Zij kijken echter uitsluitend naar het percentage mensen dat staat ingeschreven bij een kerk.² Ze houden dus slechts rekening met getallen en niet met andere vormen van religiositeit.

Hoogleraar Dick Houtman en hoogleraar Peter Mascini gaan om deze reden hier tegen in. Zij zijn net als Becker en Vink van mening dat het religieuze landschap in Nederland dramatisch is veranderd in de jaren zestig en dat de ontkerkelijking snel heeft plaatsgevonden. Toch betekent dit volgens hen niet dat de cultuur en maatschappij in Nederland seculier zijn geworden. Als voorbeeld noemen zij New Age-bewegingen. Dit is een brede term waar onder andere occulte wetenschappen, alternatieve leefwijzen en nieuwe religies vallen.³ Zij scharen deze bewegingen dus ook onder religie, waardoor ze vinden dat je niet van secularisering kan spreken.

De Amerikaanse religiesocioloog Rodney Stark kijkt net als Houtman en Mascini naar andere vormen van religiositeit. Hij gaat in tegen de secularisatiethese, die ervan uitgaat dat modernisering leidt tot het terugdringen van religie op alle niveaus in de samenleving. Volgens Stark is deze these achterhaald. Religie verdwijnt niet, maar verandert wel. Er is weliswaar sprake van deinstitutionalisering en ontkerkelijking, maar dit is volgens Stark een typisch Europees fenomeen.⁴

² D. Houtman en P. Mascini, 'Why do churches become empty, while new age grows? Secularization and Religious Change in the Netherlands', *Journal for the Scientific Study of Religion* 41 (2002) 455.

³ *Ibidem*, 455-456.

⁴ R. Stark, 'Secularization, R.I.P.', *Sociology of Religion* 60 (1999) 254.

Hoogleraar Frank Lechner reageert op Stark. In zijn artikel ‘Secularization in the Netherlands?’ weerlegt hij de these van Stark dat Europa niet steeds meer seculier aan het worden is. Lechner is van mening dat minstens bepaalde delen van Europa aan het seculariseren zijn. Nederland is één van deze gebieden. Net als Becker en Vink kijkt Lechner vooral naar de mate van ontkerkelijking en hecht veel waarde aan het percentage mensen dat niet meer naar de kerk gaat. Volgens Lechner was Nederland in 1960 nog een religieus land, maar is het sinds 1960 sterk gesecculariseerd.⁵

Hoogleraar filosofie en psychologie Grace Davie sluit zich bij Stark aan. Volgens haar is ‘believing without belonging’, met andere woorden, wel enige vorm van religie hebben, maar je niet aansluiten bij een kerk, kenmerkend voor Europa. Ook in de ogen van antropoloog Peter van Rooden is de secularisatiethese een achterhaalde verklaring. Hij vindt dat sociologen en historici de these te makkelijk aannemen zonder er daadwerkelijk onderzoek naar te doen. Hij noemt de tegenstelling tussen godsdienst en moderniteit een ‘fundamentele moderne mythe’. Hij gaat verder op het punt van historicus Hugh McLeod, die ervoor pleit om religie niet als een apart bereik van het menselijke te zien. Godsdienst is volgens McLeod volledig ingebed in maatschappelijke modernisering en dus is er geen sprake van geleidelijke secularisering.⁶

Zowel Van Rooden als McLeod gaat daarmee in tegen socioloog Kees Schuyt en hoogleraar Ed Taverne, die volgens Van Rooden werken met een versie van de secularisatiethese in hun overzichtswerk *1950: Welvaart in zwart-wit* (2002). Schuyt en Taverne verklaren het ineensstorten van de katholieke kerk door te laten zien dat dit hand in hand ging met de opkomst van nieuwe waarden zoals vrijheid en gelijkheid. Dat had als gevolg dat de gelovigen massaal wegliepen. Tijdens de wederopbouw die volgde na de Tweede Wereldoorlog had religie volgens Schuyt en Taverne geen duidelijke plaats meer. Er was sprake van verandering in de samenleving. De gemeenschap als kader werd namelijk steeds meer vervangen door het individu.⁷

In het historisch debat rondom secularisering, ontkerkelijking en modernisering heeft zich dus een duidelijke ontwikkeling afgespeeld. Voorheen gingen historici en sociologen doorgaans allemaal uit van de secularisatiethese, maar vooral door het werk van Rodney Stark is deze visie aangepast. De meeste cultuur- en religiehistorici en sociologen zijn het er

⁵ F.J. Lechner, ‘Secularization in the Netherlands?’, *Journal for the Scientific Study of Religion* 35 (1996) 252 – 255.

⁶ P. van Rooden, ‘Oral History en het vreemde sterven van het Nederlands christendom’, *BMGN* 119 (2004) 525-526.

⁷ *Ibidem*, 526-527.

tegenwoordig over eens dat religie nog steeds in grote mate aanwezig is, alleen in andere vormen en dat het om die reden niet simpel is om van ‘secularisering’ te spreken.

Zoals hierboven al is aangegeven, past de celibaatkwestie goed in het wetenschappelijk debat over modernisering, secularisering en ontkerkelijking. De discussie over het celibaat is een goed voorbeeld van een vernieuwing in de katholieke kerk in de jaren zestig. Hieronder wordt daarom het debat over het celibaat behandeld.⁸ De kwestie stond in Nederland hoog op de agenda en leidde tot veel aandacht vanuit binnen- en buitenland. In psychologische bijdragen in het onderzoek naar het celibaat ligt de nadruk met name op de ervaringen van de priesters zelf.

In verschillende publicaties van de franciscaner godsdienstsocioloog Walter Goddijn wat betreft de celibaatkwestie, wordt echter een sociaal-wetenschappelijke invalshoek, in combinatie met een theologisch-historische benadering geleverd. In zijn boek *Pastoraal Concilie (1965-1970). Een experiment in kerkelijk leiderschap*, geeft Goddijn een overzicht van het Pastoraal Concilie en de verschillende onderwerpen die werden behandeld, samen met een historische context. Volgens Goddijn werd tijdens de discussies over het celibaat een theologische argumentatie compleet afgewezen. De discussie ging dus over de celibaatsverplichting als zodanig, en niet over de theologie van het celibaat. Bovendien is Goddijn van mening dat de discussie te nauw betrokken was bij de kerkelijke beleidsproblematiek.⁹

Het proefschrift van Chris Dols, verdedigd aan de Radboud Universiteit in 2014, biedt daarnaast een sociaal-historische analyse op het priestercelibaat door gebruik te maken van statistische projecten die de nadruk leggen op bijvoorbeeld de educatie van priesters en hun sociale achtergrond. Volgens Dols laat de kwestie van het priestercelibaat ‘de apocalyptische sfeer zien van de late jaren zestig’ in Nederland. Bovendien is hij van mening dat bisschoppen en godsdienstsociologen zich schaarden rondom de celibaatkwestie in een poging de kerk te vernieuwen.¹⁰ In het artikel ‘Sprekende cijfers. Katholieke sociaalingenieurs en de encensering van de celibaatcrisis, 1963-1972’ van Dols en Marjet Derks, universitair docent en onderzoeker, verbonden aan de afdeling Geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen, ligt de nadruk niet alleen op de ‘sociale verwetenschappelijking’, maar ook op de

⁸ M. Derks en C. Dols, ‘Sprekende cijfers. Katholieke sociaalingenieurs en de encensering van de celibaatcrisis, 1963-1972’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 3 (2010) 415.

⁹ W. Goddijn, H. Wewerinke en F. Mommers, *Pastoraal Concilie (1965-1970). Een experiment in kerkelijk leiderschap* (Baarn 1986) 55.

¹⁰ C. Dols, *Fact Factory. Sociological Expertise and Episcopal Decision Making in the Netherlands 1946-1972* (Nijmegen 2014) 16.

‘medialisering’ in verband met de Nederlandse katholieken in de jaren zestig.¹¹ Volgens Dols en Derks moet de rol van de media niet onderschat worden. De media hebben het beeld van geloof en kerk in crisis gecultiveerd.¹²

In de bestudeerde literatuur is de visie van bepaalde religieuzen, vooral van broeders en zusters, nog altijd onderbelicht. Hier zal dan ook aandacht aan worden besteed. Ook wordt er aandacht besteed aan priesterreligieuzen. In de kranten kwam deze laatste groep namelijk wel veel voor. Met name aan de standpunten van broeders en zusters wordt in de krantenartikelen weinig aandacht besteed. Immers geldt het priestercelebaat wel voor de priesterreligieuzen, maar niet voor broeders en zusters. Het is interessant om te onderzoeken welke reacties er werden gegeven door verschillende religieuzen op de celibaatkwestie; de groepen hadden immers een verschillend belang. Aansluitend op het artikel van Dols en Derks, waarin het punt wordt gemaakt dat de media een steeds belangrijker rol zijn gaan spelen in de jaren zestig in het vormen van de publieke meningsvorming, wil ik dit onderzoeken aan de hand van krantenartikelen die handelen over het celibaat. Daarom staat in deze scriptie de volgende vraag centraal: **Wat was de reactie van religieuzen op de celibaatkwestie die werd behandeld op het Pastoraal Concilie (1966-1970), zoals naar voren komt in krantenartikelen?** Om dit te kunnen onderzoeken valt de hoofdvraag uiteen in drie deelvragen:

1. Waarom werd de celibaatkwestie onderwerp van discussie in Nederland en een belangrijk agendapunt op het Pastoraal Concilie?
2. Hoe werd de celibaatkwestie behandeld op het Pastoraal Concilie?
3. Was de rol van de religieuzen op het Pastoraal Concilie met betrekking tot de celibaatkwestie?

In deze scriptie is ervoor gekozen om het tijdsbestek van het Pastoraal Concilie te behandelen, omdat het celibaat daar een veel bediscussieerd onderwerp was. Bovendien kreeg hier de kerkelijke vernieuwing in Nederland immers vorm. Het gaat over de celibaatkwestie zoals die behandeld werd op het Pastoraal Concilie, met andere woorden, over het priestercelebaat en dus niet de gelofte van zuiverheid van broeders en zusters zelf. Ook bij het onderzoek naar de broeders en zusters gaat het om de reactie op dit priestercelebaat.

Om de grotere context, het Pastoraal Concilie en de celibaatkwestie, te onderzoeken, wordt er gekeken naar verschillende publicaties. Vooral het werk van Goddijn, *Pastoraal Concilie (1965-1970). Een experiment in kerkelijk leiderschap* is hierbij van belang, omdat

¹¹ Dols en Derks, ‘Sprekende cijfers,’ 416.

¹² *Ibidem*, 427-428.

het een uitgebreid overzicht biedt over het Pastoraal Concilie en de celibaatkwestie, zoals die hier behandeld werd. Ook wordt er gebruik gemaakt van recentere publicaties, zoals *Achter de Zuilen. Op zoek naar religie in naoorlogs Nederland* door Peter van Dam, James Kennedy en Friso Wielenga, met recente bijdragen aan het onderzoek naar de jaren zestig en de katholieken.

Om de reactie van broeders en zusters te bepalen, wordt er vooral gewerkt met krantenartikelen uit de jaren zestig uit knipselcollecties van het Katholiek Documentatiecentrum in Nijmegen, die handelen over het Pastoraal Concilie en het celibaat en die iets vertellen over de rol van broeders en zusters en ordesgeestelijken. Aangezien de celibaatkwestie pas werd besproken op de vijfde plenaire zitting van het Pastoraal Concilie, in 1970, betreft het vooral krantenartikelen uit de late jaren zestig en vroege jaren zeventig. De berichtgeving over de katholieke gemeenschap is in deze tijd grotendeels afkomstig van regionale kranten. In deze periode vond overigens een belangrijke verschuiving plaats in de rol van kranten. Er kwam meer ruimte voor achtergronden en grotere thema's. Waar in de eerste helft van de jaren zestig bovendien vooral theologische deskundigen aan het woord kwamen wat betreft kerkelijke zaken, verschuift dit vanaf 1966 naar mensen die direct betrokken zijn. Zij krijgen dus recht van spreken. Hierdoor zijn kranten een geschikt medium in dit onderzoek om een goed beeld te krijgen van de beleving van de veranderingen van niet alleen de geestelijke leiding, maar ook van gewone gelovigen in de katholieke kerk.¹³

¹³ M. de Baar, Y. Kuiper, H. Renders (red.), *Biografie & Religie. De religieuze factor in de biografie* (Amsterdam 2011), 241-243.

HOOFDSTUK 1 - RELIGIEUZE VERANDERINGEN EN VERNIEUWINGEN

Religie in het naoorlogse Nederland

De jaren vijftig gelden voor Nederland als de ‘jaren van tucht en ascese’. Na de Tweede Wereldoorlog gold in Nederland nog steeds het vooroorlogse politieke systeem. Een hecht gezinsleven en een strenge seksuele moraal waren bovendien nog aan de orde van de dag.¹⁴ Ook was Nederland nog in de ban van de verzuiling, een politiek-maatschappelijk bestel waarin confessionele partijen, zoals de orthodox-protestantse, de katholieke en ook socialistische en liberale stromingen, van elkaar waren afgeschermd en eigen instituties oprichtten om het onderlinge contact beperkt te kunnen houden.¹⁵

Volgens historicus James Kennedy had de katholieke zuil een groot aandeel in het in stand houden van een ‘ouderwetse’ klimaat in Nederland. Zo verkondigde deze zuil traditionele waarden over onder andere zedelijkheid en gezag en stond het bekend om zijn cohesie en eensgezindheid. De katholieke ideologie verkondigde een strenge orthodoxie, die zei dat er zo min mogelijk contact mocht bestaan met de rest van de Nederlandse maatschappij. Veel bisschoppen beschouwden de Nederlandse samenleving namelijk als bedreigend en als anti-katholiek.¹⁶

Toch vonden er al in de jaren vijftig belangrijke veranderingen plaats in de maatschappij, ook met betrekking tot religie. Ten eerste ging de zichtbaarheid en geldigheid van kerken in het publieke domein sterk achteruit. Bovendien werd er door gelovigen steeds meer gestreefd naar een oecumene, een samenwerking van kerken. De katholieke kerk was echter, in tegenstelling tot de protestantse kerk, erg terughoudend in deze oecumenische beweging, omdat zij zichzelf de enige echte kerk vond. De katholieke bisschoppen hielden dus vast aan het verzuilde bestel.¹⁷ Dit werd duidelijk door het bisschoppelijk mandement van 1954, *de katholiek in het openbare leven van onze tijd*. Hierin werd het katholieken verboden om lid te zijn van socialistische organisaties.

Toch bleef het in de katholieke kerk niet alleen maar bij het oude. Rome was bezorgd dat het bisschoppelijk mandement blijkbaar überhaupt nodig was en omdat een groeiend

¹⁴ Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 30.

¹⁵ Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 26. Ook: H. Bakvis, *Catholic Power in the Netherlands* (McGill-Queen's University Press 1981) 56-57.

¹⁶ Bakvis, *Catholic Power in the Netherlands*, 56-57.

¹⁷ Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 32.

aantal katholieken de kerk niet meer bezocht. Daarom ging het Vaticaan over tot de herindeling van de bisdommen van Nederland in 1956.¹⁸

Volgens historicus Hans Righart vormen de jaren zestig voor Nederland, in tegenstelling tot de Tweede Wereldoorlog, wel een belangrijk sociaal en politiek keerpunt.¹⁹ Ook Kennedy is van mening dat geen enkel ander West-Europees land in de jaren zestig zoveel is veranderd als Nederland.²⁰ De kerken liepen leeg, de geboortecijfers daalden aanzienlijk en het politieke klimaat werd steeds onrustiger. Ook de welvaart nam toe, de verzorgingsstaat kwam op, er trad ontzuiling op en aan waarden zoals individuele ontplooiing werd steeds meer waarde gehecht. Bovendien traden er grote veranderingen op in de seksuele moraal, die veel vrijer werd.²¹

Met betrekking tot religie veranderde er veel in de jaren zestig. Er kwam steeds meer kritiek op het officiële bisschoppelijke beleid, vooral afkomstig van jongeren. Kerk en geloof werden bovendien in toenemende mate van elkaar losgekoppeld. Hoewel religie wel degelijk aanwezig bleef in enige vorm, was de massale uittocht van gelovigen uit kerken één van de meest dramatisch ervaren veranderingen.²²

Door de individualisering kwam bovendien de discussie rondom het celibaat op gang.²³ Het werd immers steeds gebruikelijker om je eigen keuzes te maken en dit was in tegenspraak met het verplichte, geforceerde celibatair leven van priesters. Bovendien werden veel jonge geestelijken sterk beïnvloed door de vrijer wordende seksuele moraal. Het was deze groep die als eerste de celibaatkwestie onder de aandacht bracht van de Nederlandse samenleving. De meningen waren meteen al verdeeld. In de ogen van de tegenstanders van het celibaat ging het om een achterhaalde verplichting. Voorstanders daarentegen vonden het afschaffen van het celibaat een zoveelste voorbeeld van geloofsverval.²⁴

¹⁸ *Ibidem*, 30.

¹⁹ Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 9.

²⁰ Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 10.

²¹ C.J.M. Schuyt en E. Taverne, 1950. *Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000) 355. Ook: P. van Dam, J. Kennedy en F. Wielenga (red.), *Achter de zuilen. Op zoek naar religie in naoorlogs Nederland* (Amsterdam 2014) 12-13.

²² Schuyt en Taverne, 1950. *Welvaart in zwart-wit*, 355.

²³ *Ibidem*, 354-355.

²⁴ 'Celibaat', *Noordhollands Dagblad*, 3 januari 1969.

Het Pastoraal Concilie

De kerkelijke leiders van de katholieke kerk waren het erover eens dat de Kerk toe was aan een grondige herziening om het geloofsverval tegen te gaan. Deze progressieve ideeën werden voornamelijk uitgedragen door liberale bisschoppen zoals Wilhelmus Bekkers. Ook Walter Goddijn stond bekend als vooraanstaand vernieuwer van de katholieke kerk. Hij was van mening dat de katholieke kerk zich snel moest vernieuwen, wilde het bestaansrecht blijven houden. Door toedoen van zijn machtige positie in katholiek Nederland, stond hij ook wel bekend als de ‘paus van Nederland’.²⁵

De vernieuwers wilden allen het geloof opnieuw beschouwen. Het Tweede Vaticaanse Concilie (1962-1965), dat werd uitgeroepen door paus Johannes XXIII om de kerk bij de tijd te brengen (‘aggiornamento’), liet zien dat er sprake was van behoefte aan modernisering in de katholieke kerk.²⁶ Dit gold ook voor Nederland. Na Vaticanum II vroegen de bisschoppen in Nederland aan Goddijn, die ook directeur was van het Pastoraal Instituut voor de Nederlandse Kerkprovincie (PINK), een Pastoraal Concilie in te stellen. Zo werd Goddijn organisator van het Pastoraal Concilie (1966-1970), dat onder leiding stond van kardinaal Bernardus Alfrink.²⁷

Op het Pastoraal Concilie werd in zes plenaire zittingen te Noordwijkerhout vergaderd over uiteenlopende onderwerpen, zoals de gezagsproblematiek, het missievraagstuk, het zedelijkheidsvraagstuk, huwelijk en gezin en de celibaatkwestie. Door de democratisch georganiseerde overlegstructuur zouden leken hierin grote betrokkenheid hebben. Hierdoor was ruimte voor pluriforme geloofsopvattingen.²⁸ De media besteedden ook aandacht aan de democratische vorm van het concilie. Zo werd er bericht over een huisvrouw die tijdens de besprekingen op het concilie naar voren kwam en de kardinaal en bisschoppen ‘gewoon kon vertellen dat ze is afgevaardigd om iets te bereiken en niet om eindeloos te praten’.²⁹

In de media waren de verwachtingen voor het Pastoraal Concilie hooggespannen. Al snel overheerste echter de teleurstelling. Critici vonden het concilie niet effectief. Met name het feit dat de jeugd grotendeels afwezig was, zorgde voor kritiek. Het bleek dat het concilie ‘sterker in ’t praten was dan besluiten’.³⁰ Dit gold met name voor de vijfde plenaire zitting, waarin de celibaatkwestie werd besproken.

²⁵ Derks en Dols, ‘Sprekende cijfers’, 419.

²⁶ ‘Discussie over Celibaat in Kerk van Rome’, *Leeuwarder Courant*, 15 juni 1966.

²⁷ Derks en Dols, ‘Sprekende cijfers’, 418-419.

²⁸ Goddijn, Wewerinke en Mommers, *Pastoraal Concilie (1965-1970)*, 134-137.

²⁹ ‘Openheid kenmerk Noordwijkerhout’, *Nieuwe Limburger*, 12 januari 1968.

³⁰ ‘Concilie sterker in ’t praten dan besluiten’, *De Rotterdammer*, 8 januari 1969.

HOOFDSTUK 2 - DE CELIBAATKWESTIE OP HET PASTORAAL CONCILIE

Het celibaat

In het vorige hoofdstuk hebben we al gezien dat de celibaatkwestie een groot discussiepunt was, niet alleen op het Pastoraal Concilie zelf, maar ook in de Nederlandse samenleving. Maar wat houdt het priestercelibaat precies in? Elke priester moet bij zijn intreden een gelofte afleggen om ongetrouwd te blijven en om geen (seksuele) relaties aan te gaan.³¹ Het celibaat is dus gekoppeld aan het ambt van priester. Het celibaat is echter niet altijd een verplichting geweest. Het is begonnen als een gewoonte van geestelijken en tijdens de middeleeuwen werd het op verschillende concilies steeds meer gebonden aan striktere regels.³²

Het celibaat is in zijn aard dus niet onlosmakelijk verbonden met het priesterschap. Toch wordt uit de krantenartikelen duidelijk dat er volgens voorstanders van het celibaat veel redenen zijn die maken dat dit wel gewenst is. Ten eerste zeggen voorstanders dat het celibaat een teken is van geestelijke naastenliefde en solidariteit. Ook zien zij het celibaat als een verwijzing naar Jezus, die celibatair geleefd zou hebben. Bovendien vinden zij dat het celibaat van geestelijken er voor zorgt dat priesters, niet gehinderd door familie, nauwer verbonden zijn met Christus. Dankzij het celibaat zouden priesters zich dus meer geheel kunnen wijden aan hun taak.³³

Er werd in de kranten echter ook aandacht besteed aan tegenstanders van het celibaat. Zij lieten vanaf de jaren zestig steeds meer hun standpunten horen. Zo werd er in 1969 veel aandacht besteed aan de gezamenlijke docenten van de rooms-katholieke theologische hogescholen in Utrecht en Amsterdam, die in januari met een opsomming van hun argumenten voor het afschaffen van het celibaat kwamen. Het belangrijkste punt dat ze maakten was dat de persoonlijke ontplooiing van priesters door het celibaat werd belemmerd; ze zouden niet goed vrije keuzes kunnen maken door toedoen van de verplichting. Ook waren de docenten van mening dat veel leken gelovigen het celibaat al tijden niet meer als vanzelfsprekend beschouwden. Bovendien zouden de celibaateisen worden ingegeven door een superioriteitsgevoel van de rooms-katholieke kerk boven andere christelijke kerken. Het celibaat zou een cultuur-historisch priesterbeeld in stand houden, zonder dat er belang werd gehecht aan het naleven van de kerkelijke wetten.³⁴

³¹ Dols, *Fact Factory*, 129-130.

³² *Ibidem*.

³³ 'Het celibaat', *NRC*, 29 januari 1969.

³⁴ 'Argumenten tegen het celibaat', *Arnhems Dagblad*, 17 januari 1969.

Veel priesters die last ondervonden van de celibaatsverplichting behoorden ook tot de tegenstanders van het celibaat. Dit werd bijvoorbeeld duidelijk in de radiodocumentaires ‘Zin en Tegenzin’, die werden uitgezonden op 2 februari, 16 februari en 2 maart 1969 bij de VARA en die handelden over het priesterschap en het celibaat. ‘Zin en Tegenzin’ werd veelal besproken in de krantenartikelen. Naast de radio waren kranten dus nog steeds een belangrijk medium voor opinievorming. In de uitzendingen vond er een discussie plaats over het celibaat, belicht vanuit het standpunt van priesters. Deze standpunten werden in de kranten uitgebreid belicht. Het doel dat met deze programma’s werd nagestreefd, was volgens de kranten om het taboe waarmee dit onderwerp was omgeven op te heffen. Het moest een bespreekbaar probleem worden.³⁵ Uit de uitzendingen blijkt dat het celibaat voor veel priesters problematisch was. De priesters in de uitzending zeiden graag te willen trouwen als Rome dat mogelijk zou maken. Ze hadden grote moeite met het leven in de halve illegaliteit.³⁶

Niet alleen in de media werden heftige discussies gevoerd over het celibaatvraagstuk. Tijdens de vijfde plenaire zitting van het Pastoraal Concilie werd het vraagstuk ook hier behandeld. Dit zullen we in de volgende paragraaf behandelen.

De vijfde plenaire vergadering

Het was niet voor het eerst in de jaren zestig dat de celibaatsverplichting onder druk stond. Het celibaat werd tussen 1800 en 1950 meerdere malen bekritiseerd. Eind jaren vijftig en begin jaren zestig werd het onderwerp echter steeds nadrukkelijker besproken. De kwestie werd door de media steeds meer aangeduid als een ‘probleem’ en het PINK bestempelde de kwestie zelfs als een ‘crisis’.³⁷ Het is dus niet verwonderlijk dat de celibaatkwestie één van de belangrijkste onderwerpen was op de agenda van het Pastoraal Concilie.

Tijdens de vijfde plenaire zitting werd met ‘de meeste spoed en in alle openheid vergaderd over de pastorale beleidslijnen voor de ambtsvervulling van priesters in Nederland, die in grote onzekerheid verkeerden, niet alleen in hun persoonlijke leven, maar ook in hun ambtsvervulling’.³⁸ Hiermee wordt bedoeld op priesters, die in onzekerheid leefden over hun toekomst: konden ze binnenkort wel of niet gaan trouwen? In krantenartikelen werd met name veel aandacht besteed aan de commotie rondom de verloofde priester Jos Vrijburg, die werd

³⁵ ‘Priesters in ambt praten over celibaatsproblematiek’, *Nieuwsblad De Bloembollenstreek Hillegom*, 31 januari 1969.

³⁶ Fragment VARA-radiouitzending *Zin en Tegenzin* (1969).

³⁷ Derks en Dols, ‘Sprekende Cijfers’, 420-422. Ook: Kennedy, *Nieuw Babylon in Aanbouw*, 105-106.

³⁸ ‘Berichten van hier en daar. Pastoraal Concilie tot april uiteen’, *Nederlands Dagblad Groningen*, 9 januari 1963.

gedwongen om zijn ambt neer te leggen. Verschillende paters hebben hierop een verklaring uitgegeven waarin staat dat ze zullen breken met de officiële kerk, mocht Vrijburg na 1 maart 1969 nog geen toestemming hebben gekregen om zijn ambt te blijven uitoefenen.³⁹

Tijdens deze vijfde plenaire zitting, van 4 tot 7 januari 1970, werd vergaderd over het ambtsvraagstuk in het geheel. Er werd gediscussieerd over de visie van de gelovige op het ambt, de veelvormigheid van het ambt (bijvoorbeeld over de plaats van de vrouw van het ambt) en ten slotte over de ontkoppeling van ambt en celibaat. Er werd verder gesproken over de concrete vormgeving van een eventuele ontkoppeling en de kwestie van de gehuwde man in het ambt. Tijdens de vergadering werd er door deelnemers scherpe kritiek geleverd op de kerkelijke wetgeving wat betreft het celibaat. Zoals we al hebben gezien, leverde Goddijn in terugblik vooral kritiek op het feit dat er weinig theologische argumenten aan bod kwamen tijdens de vergaderingen.⁴⁰ Op de laatste zittingsdag is met algemene stemmen een uitspraak voor opheffing van het celibaat gedaan. Bovendien werd er uitgesproken dat in de katholieke kerk verdere en duidelijke mogelijkheden gezocht moeten worden om gehuwden tot het ambt te roepen en priesters die een huwelijk sluiten, of dat al gedaan hebben, in kerkelijke functies werkzaam te doen zijn.⁴¹ Tot teleurstelling van veel priesters hadden de bisschoppen echter als voorwaarde gesteld dat de paus eerst geraadpleegd moest worden en toestemming moest geven. Paus Paulus VI was zoals verwacht tegen de ontkoppeling van ambt en celibaat. Daarom beschouwden de bisschoppen de zaak als gesloten. Bij priesters heerste grote teleurstelling en het aantal uittredingen nam toe. Ook kwamen er nauwelijks nog nieuwe priesters bij.⁴²

We hebben dus gezien dat de priesters het celibaat als problematisch ervoeren. In het volgende hoofdstuk zullen we hier verder op ingaan, met een specifieke nadruk op de dominicanen en jezuïeten. Verder behandelen we ook de weergave van broeders en zusters in de krantenartikelen.

³⁹ 'Vrijburg c.s. niet uit de kerk zetten. Dominicanen pleiten voor gehuwde priesters', *Hengelosch Dagblad*, 5 februari 1969.

⁴⁰ Goddijn, Wewerinke, Mommers, *Pastoraal Concilie (1965-1970)*, 53-55.

⁴¹ 'Eerste Concilie in Noordwijkerhout beëindigd', *De Rotterdammer*, 8 januari 1969.

⁴² Dols en Derks, 'Sprekende cijfers', 428.

HOOFDSTUK 3 - DE STANDPUNTEN VAN RELIGIEUZEN

Om de rol van broeders en zusters te kunnen achterhalen, is het ten eerste van belang om onderscheid te maken tussen de verschillende categorieën geestelijken die verplicht zijn tot het celibaat. Ten eerste zijn dit de ‘priesters-niet-kloosterlingen’, die we al hebben behandeld, ten tweede de ‘kloosterlingen-priesters’ en als laatste de ‘kloosterlingen-niet-priesters’.⁴³ Tijdens het onderzoek in de bestudeerde krantenartikelen was er verreweg het meeste te vinden over de priesters. Ook aan de groep van de priesterreligieuzen werd in krantenartikelen relatief veel aandacht besteed. In dit hoofdstuk wordt allereerst deze groep behandeld, daarna zullen we kijken naar de laatste categorie, de broeders en zusters.

Priesterreligieuzen

Bij de categorie van de priesterreligieuzen (‘kloosterlingen-priesters’) gaat het om paters, dit zijn kloosterlingen die tot priesters zijn gewijd. Logischerwijs hebben zij dus meer te maken met het priestercelibaat dan broeders en zusters. Aan hun standpunten is in krantenartikelen dan ook meer aandacht besteed, met name de dominicanen en jezuïeten kregen veel aandacht. Daarom zullen we deze groepen hieronder behandelen.

Wat betreft de dominicanen werd er in de kranten aandacht besteed aan de redacteur van het tijdschrift *Tegenspraak*, Jan Bonsen. Hij vond dat de Kerk en het Pastoraal Concilie niets anders deden dan zich aanpassen aan de bestaande democratie. Zo zouden ze onderdrukkingssystemen in stand houden. Hij doelde hiermee met name op de celibaatkwestie. Hij gaf namelijk de kritiek dat de kerk ‘heel modern ruimte wil scheppen voor religieuzen, maar aan hun ongehuwde staat niet getornd mag worden’.⁴⁴ Ten tijde van het Pastoraal Concilie lieten de dominicanen hun mening vooral horen over het priestercelibaat. Naar aanleiding van de commotie rondom de verloofde priester Jos Vrijburg, hebben 25 geestelijken van de orde der dominicanen aan kardinaal Alfrink en de bisschop van Haarlem, Zwartkuis, een open brief gezonden waarin zij pleitten voor handhaving en erkenning van priesters die de celibataire levensstaat niet langer kunnen vervullen, maar wel

⁴³ ‘Celibaatsvisies’, *Friese Koerier*, 2 april 1966.

⁴⁴ ‘Discussie over religieuzen op het Pastoraal Concilie. De kerk blijft de vrouw vernederen’, *Het vrije volk*, 6 januari 1970.

in hun ambt willen blijven. In de brief komen de ordesgeestelijken niet alleen op voor hun collega Vrijburg, maar ook voor het recht van mondigheid.⁴⁵

Er was echter ook een ander geluid te horen. De Nijmeegse pater A.H. Maltha sprak zich in het televisieprogramma van Frits van der Poel op 19 juni 1968 uit tegen het afschaffen van het celibaat. In de kranten werd veel aandacht besteed aan de televisie als nieuw medium. Maltha erkende tijdens de uitzending dat er in Nederland sprake was van een cultuurverschuiving, maar vond dat dit niet tot gevolg moest hebben dat het celibaat voor priesters zou verdwijnen. ‘Als je als priesterkandidaat bij je wijding de verplichting op je neemt, ongetrouwd te blijven, betekent dat iets totaal. Je wilt je totaal geven om je werk als priester zo goed mogelijk te doen. Het celibaat maakt dat mogelijk’, aldus Maltha. Toch stond Maltha in deze discussie vrijwel alleen.⁴⁶

De tweede groep die in de kranten veel werd belicht, zijn de jezuïeten. De provinciaal van de jezuïeten, pater J. Hermans, heeft op 28 januari 1969 verklaard dat hij en verschillende van zijn collega's een ontkoppeling van priesterambt en celibaat voorstaan. Voor heel de kerkprovincie was dit standpunt van belang, hoewel het laat is gekomen in vergelijking met soortgelijke verklaringen van andere ordesgeestelijken.⁴⁷ In reactie op de commotie rondom Jos Vrijburg verschilt de reactie van de jezuïeten van de dominicanen. Waar de dominicanen hun collega steunden in een brief, heeft Hermans een beroep gedaan op de Amsterdamse studentenpastores om niet te breken met hun kerk, wat de uitspraak rondom Vrijburg ook is. In de krantenartikelen komen de jezuïeten dus terughoudender over dan de dominicanen, hoewel beide mannenorden over het algemeen tegen de celibaatsverplichting waren.

In tegenstelling tot de priesterreligieuzen is er in krantenartikelen zoals gezegd weinig aandacht besteed aan broeders en zusters. Hun standpunten komen minder vaak en minder sterk naar voren. In de volgende paragraaf wordt getracht dit te verklaren. Hadden broeders en zusters gewoonweg minder te vertellen over deze kwestie of vonden de media hun aandeel minder van belang?

⁴⁵ ‘Vrijburg c.s. niet uit de kerk zetten. Dominicanen pleiten voor gehuwde priesters’, *Hengelosch Dagblad*, 5 februari 1969.

⁴⁶ ‘We zullen een tussenweg moeten vinden’, *Telegraaf*, 20 juni 1968.

⁴⁷ ‘Ontkoppeling van celibaat en priesterlijk ambt’, *Brabants Dagblad*, 6 februari 1969.

Broeders en zusters

In tegenstelling tot de vorige categorie gaat het bij broeders en zusters ('kloosterlingen-niet-priesters') om broeders, zusters en fraters, dus kloosterlingen die niet tot priester zijn gewijd. In hoeverre komen hun meningen en standpunten naar voren in de krantenartikelen? Eén van de manieren waarop broeders en zusters worden belicht, is als er werd gesproken in de kranten over de toekomst van de broeder- en zustercongregaties. In de jaren zestig begonnen vooral zusters zich steeds meer af te vragen waarom zij moesten leven als 'middeleeuwse monialen', waarbij ze de hele dag aan beschouwing moesten doen, terwijl ze daarnaast ook vaak nog een dagtaak te vervullen hadden in het onderwijs of in de zorg. Steeds meer zusters verlieten hun kloosterorde, maar bleven wel hun werk doen in scholen of ziekenhuizen waaraan zij verbonden waren, zo komt naar voren in de krantenberichten.⁴⁸

Wat verder opvalt aan de berichtgeving, is dat de ongehuwde staat van broeders en zusters, de gelofte van zuiverheid, altijd is gezien als een keuze die noodzakelijk is om het werk beter te kunnen vervullen. In de kranten werd de vergelijking getrokken tussen het priestercelebaat en het ongehuwde leven van broeders en zusters. Zo wordt er in de *Leeuwarder Courant* in 1967 betoogd dat het voor broeders en zusters makkelijker was om ontslagen te worden van deze geloften, omdat zij daarna hun werk als bijvoorbeeld leraar of verpleegster gewoon konden blijven beoefenen. Daarom zouden de problemen rondom de ongehuwde staat bij broeders en zusters nooit zo groot zijn geweest als bij priesters.⁴⁹

In de krantenartikelen komen weinig fraters, broeders en zusters aan het woord die hun mening geven over het priestercelebaat. Een uitzondering is frater P.W. Brouwer, die een uitgebreid interview heeft gegeven over zijn visie op de katholieke kerk in *De Leeuwarder Courant* in 1969. Brouwer stond 25 jaar lang ingeschreven in de registers van de Congregatie Fraters van Utrecht, maar heeft in 1969 besloten hier uit te treden, omdat hij worstelde met de vraag naar het bestaansrecht van religieuze instituten en het celibaat. Hij stond duidelijk erg sceptisch tegenover de verplichting.⁵⁰

In de krantenartikelen kwamen broeders en zusters erg weinig zelf aan het woord. Hun standpunten wat betreft het priestercelebaat werden weinig belicht, hoewel de gelofte van zuiverheid van broeders en zusters wel is vergeleken met het priestercelebaat. Ook hun rol en deelname op het Pastoraal Concilie werd niet aangehaald in de kranten, ondanks dat zij

⁴⁸ 'Wezenlijke vernieuwing rk broeder- en zuster- congregaties', *Leeuwarder Courant*, 2 september 1967.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ 'Frater Brouwer. Eind van een tijdperk', *Leeuwarder Courant*, 5 april 1969.

vertegenwoordigd waren met tien afgevaardigden.⁵¹ Desondanks vinden we in de krantenartikelen dus weinig terug van de rol en inbreng van de kloosterlingen. Hoe is dit te verklaren? Is dit gebrek te wijten aan desinteresse aan de kant van de media of aan de kant van de broeders en zusters zelf?

Op de vergadering van 5 januari 1970 op het Pastoraal Concilie vond er een discussie plaats over de positie van religieuzen. De hele dag werd er gepraat over de zin van het leven in de (leeglopende) kloostergemeenschappen en het katholieke beleid in het algemeen. De kranten berichtten dat het opvallend was dat er weinig broeders en zusters deze discussie bijwoonden.⁵² Dit duidt dus eerder op desinteresse aan de kant van de broeders en zusters. Zoals de *Friese Koerier* al berichtte in 1966, beseften de broeders en zusters heel goed dat een afschaffing van het priesterlijk celibaat hun leven niets zou veranderen.⁵³ Zij worden door de media dus niet gezien als een belanghebbende partij. In het krantenartikel 'Wezenlijke vernieuwing rk broeder- en zustercongregaties' van 2 september 1969 uit *De Leeuwarder Courant* komt bovendien naar voren dat de broeders en zusters zich vooral bezig hielden met de toekomst van hun eigen kringen en niet zozeer met de problemen die speelden in de katholieke kerk, zoals het celibaat.⁵⁴ Enerzijds lijkt het er dus op dat broeders en zusters zich weinig interesseerden voor de veranderingen in de katholieke kerk. Anderzijds werden zij door de media ook niet gezien als een belanghebbende partij, wat van invloed is geweest op de weergave in krantenartikelen van hun rol op het Pastoraal Concilie.

⁵¹ 'Dialoog: dat is de grote winst', *Brabants Dagblad*, 13 januari 1968.

⁵² 'Discussie over religieuzen op het Pastoraal Concilie. De kerk blijft de vrouw vernederen', *Het vrije volk*, 6 januari 1970.

⁵³ 'Celibaatsvisies', *Friese Koerier*, 2 april 1966.

⁵⁴ 'Wezenlijke vernieuwing rk broeder- en zuster- congregaties', *Leeuwarder Courant*, 2 september 1967.

CONCLUSIE

In de jaren zestig traden er grote veranderingen op in de betekenis en beleving van religie in Nederland. Door de toegenomen vrijheid en de democratisering werd het steeds meer mogelijk om kritiek te uiten op het beleid van de katholieke kerk. Er was vooral kritiek op de celibaatsverplichting. Tegenstanders van het celibaat vonden het een achterhaalde verplichting, iets wat priesters belemmert in hun ontwikkeling. De kritiek was grotendeels afkomstig van priesters zelf die, net als de rest van de Nederlandse samenleving, werden beïnvloed door de individualisering en de vrijer wordende seksuele moraal. Zij ervoeren het celibaat vaak als problematisch en doordat velen toch relaties aangingen, leefden zij in halve illegaliteit.

In de jaren zestig werd er in kranten steeds meer aandacht besteed aan de kwestie. Na het Tweede Vaticaans Concilie kwam de discussie over het al dan niet afschaffen van de celibaatsverplichting in een stroomversnelling terecht. Sommige priesters gingen al trouwen, in de verwachting dat de verplichting snel zou worden afgeschaft. Dit gebeurde echter niet, zelfs niet op het Pastoraal Concilie, dat als belangrijkste doel het ontkoppelen van ambt en celibaat had. De verwachtingen waren hooggespannen voor dit concilie, maar de bisschoppen bleken niet in staat de verplichting af te schaffen, doordat zij afhankelijk waren van de paus, die deze ontkoppeling niet voorstond. Hierna werd de zaak als gesloten beschouwd. In de kranten werd de uitkomst van het concilie bestempeld als een grote teleurstelling voor priesters.

In de krantenartikelen kwamen broeders en zusters, zij die niet tot priester zijn gewijd, erg weinig naar voren. Dit in tegenstelling tot paters. Deze priesterreligieuzen hadden immers belang bij het priestercelibaat en aan hun standpunten en ervaringen werd in de media daarom meer aandacht besteed dan aan die van broeders en zusters. In de krantenartikelen werd een specifieke nadruk gelegd op dominicanen en jezuïeten. Over het algemeen spraken zij zich uit tegen de celibaatsverplichting. In de kranten komt dit vooral naar voren doordat deze ordesgeestelijken zich solidair verklaren met priesters die getrouwd waren en hun ambt wilden behouden. Stemmen die positief spreken over de celibaatsverplichting zijn een uitzondering en kwamen nauwelijks aan bod in de kranten.

Als er in de krantenartikelen al aandacht werd besteed aan de broeders en zusters, handelden ze vooral over de toekomst van broeder- en zustercongregaties. De kranten besteedden minder aandacht aan de problemen rondom de ongehuwde staat van broeders en

zusters. Zij schatten namelijk in dat het veel makkelijker was om ontslagen te worden van de geloftes van zuiverheid dan van het priestercelebaat. Een uitgetreden broeder en zusters kon zijn of haar functie blijven beoefenen. De weinige krantenartikelen die handelen over broeders en zusters en hun ervaring met het celibaat, laten echter zien dat ook de fraters het priestercelebaat niet meer voorstonden.

Feit blijft dat de rol, standpunten en ervaringen van broeders en zusters in de media erg onderbelicht waren. Het lijkt erop dat dit te maken heeft met desinteresse van de broeders en zusters zelf. Zij lieten weinig van zich horen tijdens discussies en waren veelal slecht vertegenwoordigd. Het lijkt er verder op dat zij zich meer bezig hielden met de toekomst van hun eigen gemeenschappen in plaats van de problemen die speelden in de katholieke kerk, zoals de celibaatkwestie. Doordat de media de broeders en zusters echter niet beschouwde als een belanghebbende partij, is de weergave van deze groep ook erg beperkt.

LITERATUURLIJST

Bakvis, H., *Catholic Power in the Netherlands* (McGill-Queen's University Press 1981).

Clark, J.C.D., 'Secularization and modernization: the failure of a 'grand narrative'', *The Historical Journal* 55 (2012) 161-194.

Derks, M., en Dols, C., 'Sprekende cijfers. Katholieke sociaalingenieurs en de enscenering van de celibaatcrisis, 1963-1972', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 3 (2010) 414-429.

Dols, C., *Fact Factory. Sociological Expertise and Episcopal Decision Making in the Netherlands 1946-1972* (Nijmegen 2014).

Dam, P. van, Kennedy, J. en Wielenga, F. (red.), *Achter de zuilen. Op zoek naar religie in naoorlogs Nederland* (Amsterdam 2014).

Eijnatten, J. van en Lieburg, F. van, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2005).

Goddijn, W., Jacobs, J. en Tillo, G. van., *Katholieken in Nederland: Tot vrijheid geroepen* (Baarn 1999).

Goddijn, W., Wewerinke, H. en Mommers, F., *Pastoraal Concilie (1965-1970): een experiment in kerkelijk leiderschap* (Baarn 1986).

Houtman, D. en Mascini, P., 'Why Do Churches Become Empty, while New Age Grows? Secularization and Religious Change in the Netherlands', *Journal for the Scientific Study of Religion* 41 (2002) 455-473.

Kennedy, J., *Nieuw Babylon in aanbouw: Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam/Meppel 1995).

Lechner, F.J., 'Catholicism and social change in the Netherlands: A case of radical secularization?', *Journal for the Scientific Study of Religion* 28 (1989) 136-147.

Lechner, F.J., 'Secularization in the Netherlands?', *Journal for the Scientific Study of Religion* 35 (1996) 252-264.

Baar, de M., Kuiper, Y. en Renders, H. (red), *Biografie & Religie. De religieuze factor in de biografie* (Amsterdam 2011).

Righart, H., *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995).

Rooden, P. van, 'Oral History en het vreemde sterven van het Nederlands christendom', *BMGN* 119 (2004) 525-551.

Schuyt, C.J.M en Taverne, E., *1950. Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000).

Sengers, E., *The Dutch and their Gods* (Hilversum 2005).

Stark, R., 'Secularization, R.I.P', *Sociology of Religion* 60 (1999) 249-273.

Bronnen

'Argumenten tegen het celibaat', *Arnhem's Dagblad*, 17 januari 1969.

'Berichten van hier en daar. Pastoraal Concilie tot april uiteen', *Nederlands Dagblad Groningen*, 9 januari 1963.

'Celibaat', *Noordhollands Dagblad*, 3 januari 1969.

'Celibaatsvisies', *Friese Koerier*, 2 april 1966.

'Concilie sterker in 't praten dan besluiten', *De Rotterdammer*, 8 januari 1969.

'Discussie over Celibaat in Kerk van Rome', *Leeuwarder Courant*, 15 juni 1966.

Fragment VARA-radiouitzending *Zin en Tegenzin* (1969).

'Dialogo: dat is de grote winst', *Brabants Dagblad*, 13 januari 1968.

'Discussie over religieuzen op het Pastoraal Concilie. De kerk blijft de vrouw vernederen', *Het vrije volk*, 6 januari 1970.

'Eerste Concilie in Noordwijkerhout beëindigd', *De Rotterdammer*, 8 januari 1969.

'Frater Brouwer. Eind van een tijdperk', *Leeuwarder Courant*, 5 april 1969.

'Het celibaat', *NRC*, 29 januari 1969.

'Ontkoppeling van celibaat en priesterlijk ambt', *Brabants Dagblad*, 6 februari 1969.

'Openheid kenmerk Noordwijkerhout', *Nieuwe Limburger*, 12 januari 1968.

'Priesters in ambt praten over celibaatsproblematiek', *Nieuwsblad De Bloembollenstreek Hillegom*, 31 januari 1969.

'Vrijburg c.s. niet uit de kerk zetten. Dominicanen pleiten voor gehuwde priesters', *Hengelosch Dagblad*, 5 februari 1969.

‘We zullen een tussenweg moeten vinden’, *Telegraaf*, 20 juni 1968.

‘Wezenlijke vernieuwing rk broeder- en zuster- congregaties’, *Leeuwarder Courant*, 2 september 1967.

Internet

http://www.npo.nl/zusters-over-het-celibaat/27-12-2010/WO_VPRO_038936